

Heilige tijden

Op zoek naar reliëf in de tijd

– door Jan Martijn Abrahamse en Robert van Putten –

Foto: Marray Campbell (Unsplash)

'Time is lacking a rhythm that would provide order, and thus it falls out of step. (...) Life is no longer embedded in any ordering structures or coordinates that would found duration.' Met deze dramatische typering opent de Duits-Koreaanse filosoof Byung-Chul Han zijn essay *The Scent of Time*. De laatmoderne samenleving lijdt volgens hem aan 'dyschronity', een verlies aan tijdsbesef. Daarbij bedoelt hij natuurlijk niet dat we niet langer weten hoe laat het, maar dat ons tijdbegrip niet langer is verbonden met een betekenisvol verhaal. Ons tijdbegrip is uiteengevallen in minuscule eenheden waartussen geen samenhang meer wordt ervaren. In een samenleving die leeft 'na de dood van God', schrijft hij verwijzend naar Friedrich Nietzsche, is de ervaring van betekenisvolle tijd een probleem geworden. Tijd kent geen richting meer, heeft geen vaststaand doel en ritme meer. Daarvoor in de plaats razen wij zonder doel door het leven. We rennen eindeloos rond, zijn rusteloos actief en voelen ons voortdurend opgejaagd, zonder diepe voldoening te ervaren of iets tot voltooiing te laten komen.

1 Byung-Chul Han, *The scent of time: A philosophical essay on the art of lingering* (Cambridge: Polity Press, 2017), vi.

Han's typering van de laatmoderniteit benoemt de ontheiliging van de tijd. Kloktijd, met name in het Westen, is niet langer vanzelfsprekend verbonden met of ingebed in de christelijke heilsgeschiedenis. Waar de mens eeuwenlang leefde met het besef dat 'de tijden in Gods hand' zijn (cf. Ps. 31:16), vertegenwoordigd door de kerkklok, ligt de tijd nu in onze eigen hand – of beter gezegd, om onze pols of op ons gsm-scherm. Er bestaat een verband tussen de toenemende controle over tijd – het kunnen onderscheiden van uren, minuten en seconden – en het verlies van de betekenisvolle beleving ervan.² Dit verlies is overigens net zo goed merkbaar onder Westerse christenen. Ook zij worstelen met de richtingloosheid van de tijd. Opmerkelijk zijn daarom de hedendaagse pogingen om vanuit de christelijke traditie opnieuw praktijken te vinden die ons helpen de tijd te 'heiligen', dat wil zeggen manieren van omgang met de tijd te vinden, waarin de verloren verbinding tussen onze agenda en Gods heerschappij over het leven wordt hersteld.

In onze bijdrage verkennen we enkele van deze pogingen tegen de achtergrond van het ervaren betekenisverlies, dat we eerst verder zullen uitdiepen. Deze beschouwing is nadrukkelijk een startpunt van denken, waarin we twee onderzoekslijnen samenbrengen.³ In onze zoektocht naar een andere omgang met tijd hanteren we de term 'heilige tijden' om momenten van onderbreking in de alledaagse tijd te duiden. Via een sociologische en filosofische verkenning komen we bij de bijbelse oorsprong en betekenis van heilige tijden en identificeren we enkele hedendaagse praktijken rond heilige tijd. We sluiten af met een reflectie op de zeggingskracht van deze heilige tijden vandaag de dag.

Versnelling en verstrooiing

Volgens de Duitse socioloog Hartmut Rosa manifesteert de 'temporele richtingloosheid' zich in de steeds toenemende versnelling van de moderne samenleving. Zijn diagnose van de 'versnellingssamenleving' heeft inmiddels ook in Nederland aanzienlijk weerklank gevonden. Rosa stelt dat modernisering begrepen kan worden als een proces waarin de samenleving voortdurend accelereert, het tempo verhoogt. Daarin speelt techniek een grote rol (in verkeer en communicatie bijvoorbeeld). Maar ook diepere culturele veranderingen, zoals secularisatie, waarbij tijd in het Westen is losgemaakt van religieuze praktijken. Het seculiere levensgevoel dat *dit* leven alles is wat er is, vormt volgens Rosa een belangrijke drijfveer achter de maatschappelijke versnelling en drang om als individu op hoog tempo alles uit het leven te halen. Ondertussen 'vervreemden' mensen in een versnellingssamenleving van elkaar, van de natuur en de dingen – en uiteindelijk ook van zichzelf. Het fenomeen 'burn-out' is

2 O.a. David Wootton, *Power, Pleasure, and Profit: Insatiable Appetites from Machiavelli to Madison* (Cambridge/London: Belknap Press, 2018), 138-139, 146-148, 153.

3 Robert van Putten, *Een kwestie van tijd. Bezieling en professionaliteit in een verontruste wereld* (Lectorale rede; Ede: Christelijke Hogeschool Ede, 2023); Jan Martijn Abrahamse, *Verlangen naar het heilige. Herontdekken wat we verloren hebben* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2024).

voor Rosa een uitingvorm van die zelfvervreemding. Hij noemt dit ook wel verlies van 'resonantie', een term waarmee hij doelt op een op betekenisvolle en wederkerige wijze in de wereld staan.⁴

Een andere uiting van temporele richtingloosheid is wat journalist Koen Haegens 'verstrooide tijd' noemt. In een fraai journalistiek en filosofisch getint essay betoogt hij dat mensen vandaag de dag ontzettend veel tijd verstrooien, dat wil zeggen op betekenisloze wijze laten weglekken zonder dat deze tijd bijdraagt aan grotere doelen als relaties, productiviteit, rust of creativiteit. Voortdurend zijn we bezig met 'het doden van de tijd', in het bijzonder door de smartphone, sociale media en streamingsdiensten. Het gaat Haegens niet om luieren of vervelen, maar om 'een tijd die zo afgeladen is met makkelijke, laagdrempelige prikkels dat hij ertoe neigt alle mogelijke andere activiteiten en gedachten te verdringen', een tijd die ons uiteindelijk leeg achterlaat. 'De verstrooide tijd brengt zelden blijvende herinneringen voort aan waar we nou precies zo druk mee bezig waren. Hij kent geen kop en geen staart. Richting noch doel.' Het is tijd zonder enig reliëf, als een voortdurende stroom van activiteiten die we vaak niet eens heel bewust verlangen, waardoor de tijd – zo is dan ons gevoelen – 'ons ongewild door de vingers glipt'.

Zoektocht naar reliëf en samenhang

Het hoeft niet te verbazen dat bovenstaande diagnose vraagt om het opnieuw ontdekken van een betekenisvolle omgang met tijd. Het verschijnsel van tijdmanagement (het efficiënter en effectiever omgaan met tijd) lijkt achterhaald en eerder probleem dan oplossing. De vraag is veeleer: hoe vinden we opnieuw betekenisvolle samenhang en diepgang in onze tijdsbeleving? Die zoektocht leidt vandaag de dag tot allerlei voorstellen. Zo is er volop oog voor het belang van biologische en natuurlijke ritmes, klinken er pleidooien voor langzamer leven en langzamer werken en voor herwaardering van lege tijd waarin creativiteit en inzicht kunnen doorbreken. In termen van de Franse filosoof Henri Bergson gaat het hierbij niet om de verdere exploitatie van de gefragmenteerde kloktijd, maar om duurtijd, om de innerlijke en geleefde tijd, waarin we samenhang in het verstrijken van de tijd ervaren.⁶

In die zoektocht klinkt vanuit 'onverdachte hoek' zo nu en dan ook een pleidooi voor herbronning in religieuze ritmes. Voormalig Denker des Vaderlands Marli Huijter schreef in haar boek *Ritme* uitvoerig over de rol die religie vanouds speelde en nog steeds kan spelen in het betekenisvol structureren van onze tijdservaring.⁷ Ze spreekt dan over 'heilige onderbrekingen' in ons alledaagse bestaan van voortschrijdende kalendertijd. Ook de al genoemde Byung-Chul

4 Hartmut Rosa, *Leven in tijden van versnelling: Een pleidooi voor resonantie* (Amsterdam: Boom, 2016).

5 Koen Haegens, *Op zoek naar de verstrooide tijd* (Amsterdam: Ambo Anthos, 2023), 32.

6 Joke J. Hermesen, 'De tijd duurt. Over de tijdsfilosofie van Henri Bergson,' in: *Stil de tijd: Pleidooi voor een langzame toekomst* (Amsterdam: Arbeiderspers, 2009), 39-66.

7 Marli Huijter, *Ritme: Op zoek naar een terugkerende tijd* (Zoetermeer: Klement, 2011).

Han benut in zijn bezinning op een betere omgang met tijd en het vinden van een balans tussen de *vita activa* en *vita contemplativa* joodse en christelijke denkers over sabbat en contemplatie.⁸ Beiden betogen dat in het verlies van religieuze ritmes die ons bestaan structureren, een belangrijke voedingsbodern ligt voor ons hedendaagse tijdprobleem. Deze 'hint' ervaren wij als stimulans om de betekenis van religie op de omgang met tijd verder te onderzoeken.

Het fenomeen van heilige tijden

In *Ritme* opent filosofe Marli Huijer met een eenvoudige typering van heilige tijden. Zij 'onderbreken het alledaagse bestaan'. Denk aan zon- en feestdagen in onze cultuur, waarin we het werk stilleggen 'om tijd te maken voor onaliedaagse zaken'. Zo worden ritmes aangebracht in de tijd, gedurende weken, maanden en jaren. Dit ritme houdt verband met onderscheid tussen lineaire en cyclische tijd. Lineaire herhaling van dag na dag na dag kan het leven saai maken. 'Dé manier om de sleur van de lineaire herhaling aan dagen te doorbreken is door cycli aan te brengen en de dagen binnen de cyclus een naam te geven.'⁹ Zo hebben de namen van de weekdays nog weer een eigen betekenis gekregen: zondag rustdag, maandag wasdag, vrijdag visdag, enzovoorts. Binnen deze ritmering geven de zon- en feestdagen de cyclus van een kalender nog meer reliëf, omdat ze helpen ontsnappen aan de trivialiteit van de gewone dag en ons uittillen boven het gewone. Dat ongewone markeren en vieren we met rituelen en ceremoniën: zo markeren we wat er bijzonder en belangrijk aan vinden. 'De opvatting dat het de kwaliteit van het alledaagse bestaan ten goede komt wanneer we bepaalde uren, dagen of periodes als bijzondere momenten afzonderen van de rest, vindt zijn oorsprong in de religie.'¹⁰

Grote twintigste-eeuwse sociologen als Emile Durkheim en Mircea Eliade hebben dit uitvoerig gethematiseerd en Huijer benut hun werk. De opdeling van de werkelijkheid in profaan en sacraal, in alledaags en heilig (zowel in ruimte als in tijd), heeft voor godsdiensten een groot praktisch belang en dat schuilt in de ervaringen die mensen in heilige tijden opdoen. 'De periodieke herhaling van rituele en ceremoniële handelingen vormen wat hij [Durkheim] de 'cultus' noemt (...). De cultus vervult de behoefte van de gelovige om zich met regelmatige tussenpozen één te voelen met het verhevene of onaliedaagse.'¹¹ Hier ligt voor Durkheim zelfs de basis van een samenleving. Eliade spreekt over dit verschil tussen alledaagse en heilige tijden in termen van homogene en heterogene tijd.¹² Heterogenisering van de tijd brengt betekenisvolle ritmes: het onderscheidt de ene tijd van de andere. Daarmee ontstaan er 'temporele hoogteverschillen'. De filosoof Charles Taylor noemt deze heilige tijden dan

ook eenvoudigweg 'hogere tijden'. Deze hogere tijden 'bundelen en verdichten' de alledaagse tijd en brengt die in verband met een besef van eeuwigheid.¹³

Bijbelse oorsprong en betekenis van heilige tijd

In de Hebreeuwse Bijbel valt het op dat een tijd als eerste heilig genoemd wordt. In Genesis 2:3 *heiligt* God de zevende dag als uiting van zijn voltooiing van de schepping. De wereld vormt een afgerond en op elkaar afgestemd geheel, 'ambachtelijk' gemaakt door God.¹⁴ Deze zevende dag markeert die afronding en voltooiing als een dag waarop het scheppen tot 'stoppen' (*sabat*) komt. Heilige tijd staat zo in het teken van de verhouding tussen God als schepper en zijn schepping. Binnen het verbond met het volk Israël krijgt deze heilige tijd meer bestendigheid en vorm. Specifiek in de decaloog wordt de zevende dag tot *sabbat* ingesteld (Ex. 20:8-11; cf. 16:23; 31:12-17) en ontvangt de dag een liturgische praktijk.¹⁵ Een dag van ophouden met werken en van participatie in Gods voltooiing van deze wereld, voor mens en dier, voor vreemdelingen en bijwoners, zelfs voor tot slaaf gemaakten. De week loopt uit op voltooiing die niet door arbeid wordt gevonden, maar in de ontmoeting met God waarin alle schepsels gelijkelijk voor hun Maker staan.¹⁶

In het Nieuwe Testament is het opvallend dat Jezus een heel aantal keer in conflict komt over de interpretatie van dit sabbatsgebod. In Marcus 2:23-28 merkt Jezus op: 'De sabbat is er voor de mens, en niet de mens voor de sabbat; en dus is de Mensenzoon ook heer en meester over de sabbat' (Mc. 2:27^b-28; cf. 1 Sam. 21:1-6). In de woorden van Jezus wordt de sabbat herijkt als een dag waarop schepselen opnieuw in de juiste verhouding tot hun Schepper worden geplaatst: 'Sabbat houden is een teken van vertrouwen dat God deze wereld bestuurt, waardoor wij niet hoeven te werken om alles zelf goed te laten verlopen. God waardeert onze inspanningen, maar onze bijdragen aan de schepping hebben hun grenzen.'¹⁷ Heilige tijd is een gave van God aan de mens om de mens te dienen en te leren om te (be)rusten in Gods heerschappij.

Hoewel ons artikel niet specifiek over de sabbat gaat en de zevende dag ook niet de enige 'heilige tijd' is die in de bijbelse teksten naar voren komt, vormt de sabbat wel degelijk het kloppend hart van het bijbels besef van betekenisvolle

8 Byung-Chul Han, *Vita contemplativa* (Utrecht: Ten Have, 2023).

9 Huijer, *Ritme*, 64.

10 Huijer, *Ritme*, 65.

11 Huijer, *Ritme*, 66-67.

12 Mircea Eliade, *Das Heilige und das Profane: Vom Wesen des Religiösen* (Hamburg: Rowohlt, 1957).

13 Charles Taylor, *Een seculiere tijd* (Rotterdam: Lemniscaat, 2009), 108.

14 Cf. de combinatie van de woorden 'massa/leger', 'geheel' en 'voltooiën' in Genesis 2:1-2.

15 Paul A. Barker, 'Sabbath, Sabbatical Year, Jubilee', in: *Dictionary of the Old Testament Pentateuch*, eds. T. Desmond Alexander en David W. Baker (Downers Grove/Leicester: IVP, 2003), 695-706.

16 Bernhard Reitsma, 'Misbaar appendix of bron van leven? De betekenis van een wekelijkse rustdag', in: *De jacht naar rust: het tegengestelde van het christendom*, red. Robert van Putten (Utrecht: Eburon, 2021), 85-95.

17 Stanley Hauerwas en William H. Willimon, *The Truth About God: The Ten Commandments in Christian Life* (Nashville: Abingdon Press, 1999), 57.

tijd, die het levensritme richting geeft.¹⁸ Vanuit de zevende dag wordt de tijd geordend en worden de andere dagen op hun plaats gezet. Verderop in dit artikel zal blijken dat de sabbat verband houdt met en inspiratie biedt voor een variëteit aan praktijken om de tijd te heiligen. Het erudiete essay *De sabbat: zijn betekenis voor de moderne mens* van rabbijn Abraham Joshua Heschel speelt daarin een sleutelrol. Heschel vluchtte in de Tweede Wereldoorlog van Duitsland naar Amerika, werd daar hoogleraar joodse filosofie. Tegen die achtergrond bracht hij de geestelijke kern van de sabbat, de opdracht om de tijd te heiligen, opnieuw onder de aandacht.¹⁹ Dat essay, waarin liefde voor heilige tijd op elke bladzijde voelbaar is, heeft ook de protestantse bezinning de afgelopen decennia gevoed.²⁰

Hedendaagse heilige tijdpraktijken

Nu we een eerste zicht hebben op de filosofische en bijbels-theologische duidingen van heilige tijd, kunnen we een vervolgstap zetten. Op welke manier geeft de christelijke traditie vandaag de dag gestalte aan heilige tijden? Welke 'praktijken' van heilige tijd zijn in het christendom ontwikkeld die ook vandaag de dag – nog steeds of opnieuw – functioneren? Met praktijken bedoelen we betekenisvolle activiteiten die doorgaans gewoonten zijn geworden en soms ook een ritueel karakter hebben gekregen.²¹ Voor onze zoektocht naar heilige tijden gaat het dan om heilige tijdpraktijken: betekenisvolle gewoonten, routines en rituelen met betrekking tot heilige onderbrekingen, ritmes die de alledaagse tijd overstijgen en ons verbinden met de Eeuwige. Zonder uitputtend te zijn, identificeren wij vier temporele praktijken waarin de tijd als heilig wordt ervaren. Die spelen zich op allerlei niveaus van ons bestaan af en de meeste van die heilige tijdpraktijken zullen herkend worden. Het gaat ons er niet om nieuwe praktijken te presenteren, maar om de temporele dynamiek van soms eeuwenoude tijdpraktijken beter te begrijpen. Wat wij doen, is typeren wat in deze praktijken gebeurt met betrekking tot het heiligen van de tijd.

Zondagsrust: de heiligheid van een dag

Het vieren van een wekelijkse rustdag door het eerbiedigen van het sabbatsgebod is een van bekendste heilige tijdpraktijken in de protestantse traditie: een gehele dag heiligen. Met de opstanding van Christus is deze praktijk verschoven van zaterdag naar zondag, van laatste naar eerste dag van de week. Daarmee

¹⁸ Andere temporele noties en tijdservaringen die verbonden zijn met heilige tijd: verbond, het sabbatsjaar en jubeljaar voor grond en gemeenschap, de notie van 'bestemde tijd', Jezus die zegt 'mijn uur is nog niet gekomen' (bijv. Joh. 2:4).

¹⁹ Abraham Joshua Heschel, *De sabbat: Zijn betekenis voor de moderne mens*. Amsterdam: Abraxas, 2006. Zie ook Robert van Putten, 'Een paleis in de tijd. Met Heschel de rustdag herontdekken', *Wapenveld* 69 (3), 2019, 21-25.

²⁰ Bijvoorbeeld Marva J. Dawn, *Keeping the Sabbath Wholly: Ceasing, Resting, Embracing, Feasting* (Grand Rapids: Wm. B. Eerdmans, 1989); A.J. Swoboda, *Subversive Sabbath: The Surprising Power of Rest in a Nonstop World* (Grand Rapids: Brazos, 2018).

²¹ Over het concept 'praktijken' zie R.J. van Putten & B.C. Cusveller, "'Dignifying the Ordinary': Why, What, and How of Social Practice Theory in Christian Philosophy," *Philosophia Reformata* 89.2 (2024): 223-245.

is een extra motief en dimensie aan de rustdag als heilige tijdpraktijk toegevoegd: het vieren van de opstanding en de existentiële rust die daarin gesloten ligt voor gelovigen (cf. Hand. 20:7). Met name onder invloed van het door het calvinisme gestempelde protestantisme werd de 'zondagsrust' bepalend voor het ritme van de Nederlandse week. Onder invloed van de 24-uurseconomie is deze collectieve rustdag vrijwel verdwenen, ook in wetgeving.

In Nederland komt de Vereniging Zondagsrust op voor de heiligheid van de zondag vanuit principieel perspectief. Ook christelijke zorgverzekeraars benadrukken richting hun leden het belang van een rustdag voor een gezond lichaam – een pragmatisch perspectief op heilige tijd dus. Onlangs verscheen er nog een pleidooi voor zondag als 'dag van bezinning' in *De Volkskrant*.²² Internationaal is er ook beweging – denk aan pogingen als Sunday Assembly, Tech-free Sundays, Slow Sundays of gewoon de 'vierdaagse werkweek' – om opnieuw ruimte te maken voor collectieve rust tegenover de voortdurende focus op productiviteit en consumentisme. Zoals Reitsma het belang ervan verwoordt:

Leren rusten betekent namelijk dat we van de nadruk op productiviteit ons weer gaan richten op het belang van wie we zijn en wat de zin van het leven is (...) Het ritme van de rust is bedoeld om het leven te ordenen, te resetten en te heroriënteren op wat er werkelijk toe doet.²³

Met deze invalshoek wordt een brug geslagen naar de cultuur om de relevantie ervan te demonstreren voor een geseculariseerde samenleving.

Kloosterleven: geordend dagritme

Naast de protestantse focus op de zondag als heilige tijd, kent de rooms-katholieke kerk een rijke variëteit aan kloosterleven. De bekendste daarvan in onze tijd is ongetwijfeld de benedictijnse traditie vanwege haar accent op het contemplatieve leven en de inspiratie die ook protestantse christenen en niet-gelovigen uit deze traditie halen. Naast het abdijbier spreken vooral de serene vieringen, zoals de vespers, en het eenvoudige en aandachtige dagritme tot de verbeelding.²⁴ Het zijn de kloosters geweest die in de geschiedenis een grote invloed hebben gehad op de ontwikkeling van heilige tijden. Zij ontwikkelden 'religieuze tijdtabellen' waarin gebedsritmes werden vastgelegd en waarin werd omschreven welke 'getijden' van de dag geschikt waren voor gebed of een andere religieuze oefening.²⁵

²² Joost de Vries, 'Waarom de zondag zo geschikt is om eens goed te bezinnen', *De Volkskrant*, 21 maart 2025, zie <https://www.volkskrant.nl/kijkverder/v/2025/essay-pleidooi-voor-een-zondag-v1366873/>

²³ Reitsma, 'Misbaar appendix of bron van leven?' 92.

²⁴ Wil Derkse, *Een levensregel voor beginners: Benedictijnse spiritualiteit voor het dagelijks leven* (Tielt: Lannoo, 2000).

²⁵ Huijjer, *Ritme*, 71.

De heterogenisering van de tijd in het klooster vinden we in de ritmische afwisseling van bidden, lezen en werken. Rond deze drie activiteiten – en natuurlijk maaltijden en recreatie – is de dagorde gestructureerd. De zondag als heilige tijd springt in die zevendaagse dagorde niet bijzonder in het oog, afgezien van het feit dat er niet gewerkt hoeft te worden. Het contrast tussen werkdag en rustdag is niet zo groot. Het temporeel reliëf zit in de dag zelf en speelt zich af binnen een etmaal. Vanuit de overtuiging dat attitude (die van aandacht) en niet prestatie bepalend is, krijgt die dagorde vorm. In zekere zin is ook het lezen en werken 'heilige tijd', namelijk tijd die aandacht waard is en die met het de getijdengebeden ingebed is een betekenisvol geheel. Toch situeert de heilige tijd, of wellicht *heiligste* tijd, zich uiteindelijk rond het getijdengebed. De andere activiteiten in de dagorde voegen zich naar het ritme van het gebed. Het heiligen van die getijden in de discipline van het ophouden van de bezigheden als de kloosterklok luidt, om dan 'het werk Gods' te gaan doen. Net als in de protestantse en joodse benadering de sabbat doorwerkt op het alledaagse, geldt ook dat de getijdengebeden niet 'afgesloten' zijn van de andere tijden, maar een heiligend effect hebben: door de getijdengebeden ervaart de kloosterling zich door de dag gedragen en wordt de dag als een betekenisvol geheel ervaren.²⁶

Viering: liturgische tijd

In het verlengde van de eerste twee heilige tijdpraktijken ligt een derde tijdpraktijk: de liturgische viering. Zoals in de typering van het getijdengebed als heilige tijd al duidelijk werd: de liturgie doet iets met onze tijdservaring. Vieringen hebben natuurlijk een plek in de zojuist beschreven protestantse heilige tijdpraktijk van de rustdag en in de rooms-katholieke heilige tijdpraktijk van het kloosterritme, maar zijn ook een heilige tijdpraktijk op zichzelf. Liturgische vieringen als heilige tijdpraktijk zijn namelijk ook op andere momenten en plaatsen te vinden. Denk bijvoorbeeld aan vieringen op scholen, kerkdiensten door de weeks, aan liturgische handreikingen en gebedenboeken. Ook diverse podcasts, zoals *Eerst dit* en *Eerst dit Avondgebed* zijn hedendaagse heilige tijdpraktijken met een liturgisch karakter.

De vraag is natuurlijk wat er in deze liturgische momenten gebeurt in termen van heilige tijden. Dat de kerkdienst iets heiligs is (nu het heilig sacrament, het heilig Woord van God, in een 'heilige ruimte'), daar zijn bezoekers doorgaans wel vertrouwd mee.²⁷ Minder gemeengoed is het wellicht om het meemaken van de liturgie als heilige tijd te zien, om de temporele eigenheid van de liturgie onder woorden te brengen. In de kern is de liturgie een heilige tijdpraktijk omdat het bij uitstek tijd is die onttrokken wordt aan het alledaagse en onbeschikbaar is gemaakt voor productiviteit. In de liturgie 'wijden' we de tijd aan God als de Heilige zelf. Liturgische handelingen bieden bij uitstek gelegenheid

²⁶ Derkse, *Levensregel*, 116-117.

²⁷ F.G. Immink, *Het heilige gebeurt: Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2011).

om samenhang en betekenis in de tijd te ervaren, je 'gedragen' te weten door de tijd. De liturgie is een heilige tijdpraktijk waarin tijd en eeuwigheid elkaar raken, waar mensen 'in ruimte gezet' worden, in de tijdruimte van Gods heil.²⁸

Huiselijkheid: heilige momenten in het alledaagse

De tot dusver beschreven heilige tijdpraktijken kenmerken zich door het feit dat ze in contrast staan met alledaagse tijden: met de werkweek, met de dagelijkse arbeid. Hoewel niet afgesloten of geïsoleerd stijgen deze heilige tijdpraktijken uit boven het alledaagse en ontstaan ze door het stoppen of neerleggen van gewone bezigheden. Het is tijd die bij uitstek niet met alledaagse activiteiten gevuld wordt. Toch zijn er ook heilige tijdpraktijken die zich juist met dat alledaagse vervlechten, waarin juist in dat alledaagse de heilige tijd ervaren wordt. Charles Taylor typeerde de reformatie in de zestiende eeuw al als een affirmatie van het alledaagse, seculiere bestaan. Dat is relevant, want lang niet voor iedereen is een monastieke heilige tijdpraktijk weggelegd, of is het mogelijk heilige tijden boven het alledaagse uit te ervaren.

De anglicaanse priester Tish Warren heeft alledaagse heilige tijd opnieuw krachtig gethematiserd. Ze identificeert 'liturgie' in alledaagse gewoonten.²⁹ In alledaagse huiselijke activiteiten, die we als eenvoudige routines ervaren, kunnen we leren om als heilige momenten te benaderen. Hierdoor worden kleine gebeurtenissen en soms korte momenten als betekenisvol en verbonden met de ervaring van God: je bed opmaken, tanden poetsen, kliekjes eten, e-mail checken. Door hun ritualisering verkrijgen deze op het eerste gezicht profane activiteiten een betekenis die verder reikt dan hun onmiddellijke doel. Theologe Gertine Blom laat zien dat het vrouwelijke theologen zijn – met een lijn van de middeleeuwse mystica Juliana van Norwich tot Marva Dawn, Ann Voskamp en de genoemde Tish Warren – die voor dit alledaagse perspectief op heilige tijd aandacht vragen.³⁰

De zeggingskracht van heilige tijden

In een cultuur waarin tijd zijn richting lijkt te verliezen door versnelling en verstrooiing, zoeken wij, samen met velen, naar een herstructurering van onze tijdservaring. In dit artikel hebben we ons de vraag gesteld of de traditie van 'heilige tijden' aanknopingspunten biedt voor een meer doordachte omgang met tijd en het herstel van reliëf in ons bestaan. We verkenden dit concept kort via in filosofische literatuur en bijbelse bronnen en identificeerden vier oude maar vitale heilige tijdpraktijken. Daarbij brachten we in kaart hoe deze praktijken tijd heiligen door boven het alledaagse uit te stijgen, te verbinden met

²⁸ H.K. Miskotte, *In ruimte gezet: Overdenkingen over den zin van den zondag* (Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1941).

²⁹ Tish Warren, *Liturgie van het alledaagse: Heilige gebruiken in het gewone leven* (Franeker: Van Wijnen, 2016).

³⁰ Gertine Blom, 'Heilige gewoonten: Juliana van Norwich over rust in het alledaagse leven', in: *De jacht naar rust*, 143-155.

eeuwigheid en richting te geven aan het gewone. Een diepgaander uitwerking blijft nodig, maar voor nu rest ons die vraag naar de zeggingskracht van heilige tijden en bijbehorende praktijken in onze cultuur.

Zoals eerder opgemerkt, seculiere denkers zien wel wat in een herwaardering van heilige tijdpraktijken zoals die van de zondagsrust. Religieuze ritmes dragen bij aan sociale cohesie, bevorderen lichamelijk en geestelijk welzijn, bevorderen discipline en orde.³¹ Tot dusver blijft het echter bij pleidooien van individuele stemmen. In het publieke debat en de politieke besluitvorming blijft het begrenzen van 'productieve tijd' en consumententijd hoogst omstreden. Opkomen voor heilige tijden, in het bijzonder de zondagsrust, wordt vaak als 'achterhoedegevecht' gezien.³² Daarbij speelt een mix van argumenten mee: de (vermeende) economische kosten, een seculiere allergie voor religieuze betutteling en een liberalistisch argument dat individuen zelf hun (heilige) tijd moeten kiezen. De hele idee van collectieve heilige tijd lijkt problematisch in onze cultuur.

De vraag naar zeggingskracht van heilige tijden betreft niet alleen de openheid van een seculiere cultuur voor religieuze tijdpraktijken. Minstens zo spannend is de vraag hoe niet-religieuze tijdpraktijken in een seculiere cultuur als heilige tijd kunnen worden begrepen. Denk aan: me-time, rouwtijd, kleine rituele momenten rondom geboorte, de functie van technologie zoals een IWatch. Wat gebeurt daar in termen van het heiligen van tijd? Hoe valt dat te waarderen en wat kan de christelijke traditie op haar beurt hiervan leren voor haar verlangen de tijd te heiligen?

Tot slot

Het is evident dat deze heilige tijdpraktijken geen vanzelfsprekend gezag hebben in een seculiere cultuur. Heilige tijdpraktijken hebben echter evenmin vanzelfsprekend gezag onder christenen. De wijze waarop christenen in Nederland en wereldwijd de heilige tijdpraktijk van de zondagsrust wel of niet vormgeven is daarvan een voorbeeld. Ook het animo voor heilige tijdpraktijken die monastiek zijn geïnspireerd, lijkt beperkt. Dat wordt gedragen door kleine groepen in de kloosters en vaak door nog kleinere groepen – of met lage frequentie – buiten de kloosters. Willen deze heilige tijdpraktijken maatschappelijk zeggingskracht hebben, dan moeten gelovigen zich afvragen hoe zij heilige tijdpraktijken willen beoefenen. Heilige tijdpraktijken bestaan, net als andere praktijken, niet zonder practitioners. Wat het vraagstuk van heilige tijden ondertussen pas echt spannend maakt, is dat heilige tijd bij uitstek niet van de orde van het maakbare is. De ervaring van het heilige heeft meer met ontvankelijkheid en geschenk te maken dan met organiseren en maken.

³¹ Huijter, *Ritme*, 72-80.

³² Zie Robert van Putten, 'Brandpunt voor ontspannen samenleven: De blijvende relevantie van een collectieve rustdag', *Groen* 5.3 (2021): 62-67.

Heilige tijden hebben dus de paradoxale combinatie van inspanning en ontspanning, van onderhouden en onbeschikbaarheid in zich. Misschien is de uiteindelijke vraag wel: zijn we in staat een temporele ordening die ons geschonken is met de schepping en in de traditie te blijven eerbiedigen?

Dr. Jan Martijn Abrahamse is lector theologie en leidt het onderzoek Verlangen naar het heilige aan de Christelijke Hogeschool Ede. E: jmabrahamse@che.nl

Dr. Robert van Putten is filosoof en bestuurskundige en werkzaam als lector Bezieling & Professionaliteit aan de Christelijke Hogeschool Ede. E: rjvputten@che.nl